

Biró É. - Varga A. - Bódis J. (2012): Táj történeti és botanikai vizsgálatok egy zalai szőlőhegyen. In: Füleky Gy. (ed.): A táj változása a Kárpát-medencében. Történelmi emlékek a tájban. IX. Táj történeti Konferencia kiadványa. Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány, Gödöllő, ISBN: 978-963-06-2214-1 pp. 191-196.

Táj történeti és botanikai vizsgálatok egy zalai szőlőhegyen

Biró Éva¹ – Varga Anna² – Bódis Judit¹

¹Pannon Egyetem, Georgikon Kar Keszthely, Növénytudományi és Biotechnológiai Tanszék, Keszthely 8360, Deák F. u. 16. biroevi88@gmail.com, sbj@georgikon.hu

²Pécsi Tudományegyetem, Növényrendszertani és Geobotanikai Tanszék, Pécs 7624, Ifjúság útja 6. varga.anna@gmail.com

Abstract

Hazánkban a szőlő- és gyümölcsstermesztés módja és mértéke az utóbbi száz évben jelentősen megváltozott. A gazdálkodás intenzifikálódása és nagyüzemivé válása mellett a kisparcellás területek felhagyása figyelhető meg.

Munkánk során a zalai kisparcellás szőlőhegyeket jól reprezentáló, Zalakoppány és Bezeréd község határán található Bezerédi-hegy (Vergyálomi szőlőhegy) növényzetének és tájhasználatának a változását tártuk fel a 18. század végétől napjainkig.

A felhagyás következtében kialakult élőhelyeken előforduló védett és ritka növényfajok felmérését minden évben elvégeztük 2009 és 2011 között. A táj történeti vizsgálatokhoz a Zala Megyei Levéltár dokumentumait, írott forrásokat, katonai és topográfiai térképeket, légifelvételeket használtunk.

A szőlőhegyen összesen 16 védett növényfajt találtunk. Ezek közül kiemelendő: leánykőkörcsin, sárga len, csillagószirózsa, tarka kosbor, farkasboroszlán.

A 18. század végén és a 19. század során a Vergyálom területén szőlőművelést végeztek. A 19. század végétől kezdődően, az ország más szőlőterületeihez hasonlóan itt is elkezdtek felhagyni a művelést. Az 1950-es évektől a területek felhagyása vált általánossá. Jelenleg a szőlőhegy lábánál elhelyezkedő területek egy részén folyik még szőlőművelés.

Az 1800-as évek közepétől fogva, az 1940-44-es évekig a szőlő (kb. 30%), szántó (30-43%), gyümölcsös (15-30%) és erdő (12% alatt) művelési ágak arányának viszonylagos stabilitása, változatlansága jellemezte a Bezerédi-hegyet, majd az 1950-es évek után indult meg egy változás, melynek eredményeként napjainkban az erdő (54%) és gyepek (29%) művelési ág a meghatározó.

A védett növényeket ott találtuk, ahol a legnagyobb területen és leghosszabb ideig volt összefüggő gyümölcsös, gesztenyes a hegyoldalon, mely védelmet jelentett a növényfajok számára, s ahonnan visszatelepülhettek a szőlők helyén kialakult parlagokra.

A Bezerédi-hegy kiemelkedően gazdag botanikai értékekben más környékbeli felhagyott szőlőhegyekhez képest. De félő, hogy ezt a hegyet is néhány éven belül a spontán idegenhonos (pl. akác) erdők fogják jellemezni.

Bevezetés

A szőlőművelés több évezredes hagyományokra tekint vissza hazánk kedvező adottságú területein. Az elmúlt száz esztendőben a hagyományos szőlőművelés nagymértékben átalakult az egész országban, így a Zalai-dombság szőlőművelésre alkalmas északi részén is (Károlyi-Pócs 1968, Égető 2001). A 19. század végén a filoxéra vész következtében sok területet felhagytak, illetve új, többnyire amerikai alanyú szőlőfajták termesztésében kezdtek (Pálfi 2007). A szőlőterületek továbbra is a kispárcellás, kisüzemi módon használták.

Az 1950-as évektől kezdődően a hegyoldalokban levő kispárcellás szőlőművelés felhagyása és nagyüzemi szőlőterületek kialakulása vált jellemzővé országszerte, aminek következtében jelentősen átalakult a szőlőtermesztő tájak addigi jellege és szerkezete is (Hudák - Horváth 2003, Illyés-Böloni 2007).

A felhagyás következtében többnyire az egykori szőlőterületek becserjésedése, beerdősülése jellemző. Mindemellett megfigyelhető, hogy ritka fajokban gazdag sztyepprétekké alakulnak át azok a parlagterületek, ahol az edafikus adottságok (pl. alacsony tápanyagtartalom, gyors kiszáradás) nem teszik lehetővé a beerdősülést és a közelben megfelelő propagulumforrás is található (Pozder 1985, Kovács 1985, Garadnai 2003). A ma hazánkban megtalálható fajgazdag gyeppek, sztyepprétek jelentős része hegylábperemi felszíneken, felhagyott szőlők és gyümölcsösök helyén alakult ki (Illyés-Böloni 2007, Mravcsik *et al.* 2009). Erre adnak példát az északi-zalai Bezerédi-hegyen található sztyepprétek is.

Munkánk során a Bezerédi-hegy (Vergyálomi szőlőhegy) tájtörténetét és a hegyen megtalálható sztyeppréti típusú gyepfoltokban lévő védett növények előfordulásait valamint a gyepfoltokat veszélyeztető tényezőket vizsgáltuk meg.

Anyag és módszer

A vizsgált terület a Bezerédi-hegy volt, amely Zalakoppány (Zalaszentgrót részei) és Bezeréd települések határán fekszik, a Zalai-dombság északkeleti részén, a Zalaapáti-hát Vergyálomnak nevezett területén. A Bezerédi-hegy a terület napjainkban használatos neve, mely a 1985-89 között készült topográfiai térkép is feltüntet, azonban levéltári forrásokban szerepelt a Vergyálomi szőlőhegy elnevezés, melyet a helyiek is jobban ismernek és használnak. Mindkét megnevezés helytálló a munka során vizsgált területre, így mindkettőt használjuk. A *Saladiense* flórajárásba tartozó területen a természetes növénytakaró bükkös és mészkedvelő tölgyes állomány lenne (Károlyi - Pócs 1968).

A botanikai vizsgálatok mintaterületeként olyan gyepfoltokat választottunk ki, melyeken védett növények élnek. Négy ilyen találtunk, melyeket magunk neveztek el: 1. terület: „Első domb”, 2. terület: „Lejtő”, 3. terület: „Homokfal” és 4. terület: „Második domb” (Biró *et al.* 2012). A területeket 2009-2011 között havi, virágzás időszakában esetenként heti rendszerességgel kerestük fel. A védett fajok lokalitásának rögzítésén kívül elkészítettük az egyes területek fajlistáit. A fajösszetétel alapján soroltuk be az egyes élőhelyeket az Általános Nemzeti Élőhely-osztályozási Rendszer szerint (Böloni *et al.* 2007). A kutatott területek megjelölését, valamint a védett növényfajok előfordulásainak megjelenítését Arcview 3.2 programmal végeztük.

A tájtörténeti kutatás során a Bezerédi-hegy egész területét vizsgáltuk, melynek során irodalmi forrásokat, a Zala Megyei Levéltár dokumentumait, térképeket (I-III. Katonai Felmérés: 1782-85, 1853, 1879; topográfiai térkép: 1942, 1985-89), valamint a HM Hadtörténeti Intézet és a FÖMI légifelvételeit (1951, 1955, 1963, 1977, 2005) használtuk. A tájtörténeti vizsgálatokhoz tíz idősíkot választottunk ki, aminek alapjául a fent sorolt katonai felmérések térképei, topográfiai térképek, légifotók szolgáltak.

A területhasználati kategóriák megállapításánál egységes jelkulcsot készítettünk, hogy ezáltal összehasonlíthatóvá váljanak az egyes térképek. Öt kategóriát különítettünk el: szőlő, szántó, gyümölcsös, gyeperdő, erdő.

Eredmények

A vizsgált gyepfoltok florisztikai értékei

A szőlőhegyen összesen 16 védett növényfajt találtunk. Ezek: leánykőkörcsin, fekete kőkörcsin, kisvirágú hunyor, bíboros kosbor, tarka kosbor, vitéz kosbor, agár kosbor, sárga len, tarka nőszirm, csillagószirózsa, hússzínű ujjaskosbor, piritógyökér, farkasboroszlán, szártalan kankalin, gömbtermésű madártej, kardos madársisak.

A vizsgált állományok a fajösszetétel és a védett növények tekintetében is a „Félszáraz irtásrétek, száraz magaskórósok és erdőssztyeprétek” (H4) élőhely kategóriába sorolhatóak, ami a „Szálkaperjés - rozsnokos száraz - félszáraz gyepek és szegély-társulások” (6210) jelölő élőhelynek felel meg (Sipos - Varga 2003, Bölöni *et al.* 2007.).

1. terület: „*Első domb*”-ot zárt, többszintű, fajgazdag gyeperdő borítja hat védett növényfajjal, melyek közül a leánykőkörcsin több száz töves, a tarka kosbor és a sárga len 100-150 töves állománnyal rendelkezik.

2. terület: „*Lejtő*”-t többszintű, fajszegény, tollas szálkaperjés gyeperdő jellemzi. A területen három védett fajt találtunk, kis egyedszámban. A gyeperdőben minden évben megjelent a tarka kosbor, sőt 2010-ben az aranyvessző állományában is megtaláltuk. A bíboros kosbor itt szinte kizárólag a magas aranyvessző sűrűjében nő.

3. terület: „*Homokfal*”: Állományalkotó fűfaja a tollas szálkaperje. Emellett több erdőssztyepp elem is előfordul, mint pl. a védett tarka nőszirm, melynek hajtásszáma 40-80 között változott. További védett növény két kosborfaj, mindkettő csupán néhány egyeddel.

4. terület: A „*Második domb*”-ot többszintű, zárt gyeperdő borítja. Az élőhely fajkészletében magas a kétszikűek aránya. Itt is kiemelkedő állománya van a leánykőkörcsinnek (a környéken a legnagyobb), és itt találtunk egyedül fekete kőkörcsint.

Tájtörténet

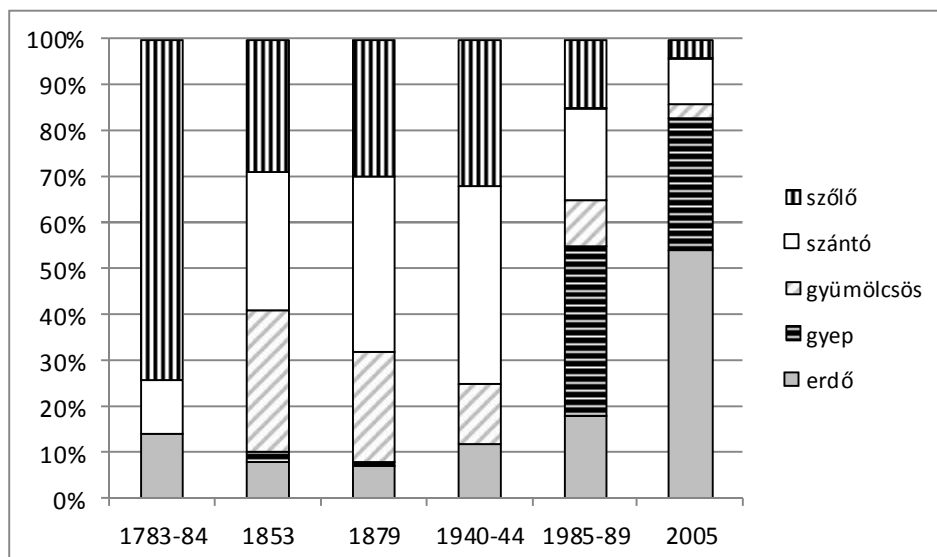
„(Zalakoppány) ...*Szőlő hegye nagy és ezen a Vidéken, egy a legerősebb borokat termő...*” (Bencze, 1832 in 1986)

Az **1782-1785-ös I. katonai felmérés térképén** a vizsgált területek közelében elhelyezkedő Zalakoppány települést ekkor Koppan néven említik. A település szőlőhegyei a környező dombokra nyúltak fel, így Bezerédi-hegy szinte egész területén szőlőművelés folyt, ez a terület 74%-át jelenti. Míg az erdő és a szántó művelési ág közel azonos arányban oszlik meg.

A mintaterületeket nyugatról határolja csupán összefüggő erdő, valamint a hegy déli lábainál helyezkednek el szántók, gyepek.

Az **1853-as II. katonai felmérés térképén** jól elkülöníthetők a különböző művelési ágak, szembeötlők a Bezerédi-hegyen megjelenő hegyi hajlékok, pincék, melyek a hegyen elszórtan helyezkednek el, domboldali és plató helyzetben egyaránt. Ezeket többnyire háztáji kertek, gyümölcsösök veszik körül, a szőlőterületek inkább csak domboldali helyzetben jelennek meg, egy-egy parcella esik dombtetői területre, ahol szántókkal érintkezik. A gyümölcsösök kiterjedése 31%-ra emelkedett, ugyanakkor az erdőké csökkent 6 %-kal. Fás területek még horhosokban és utak mentén jelennek meg.

Az **1879-es III. katonai felmérés térképén** látható, hogy a dombtetőkön eltűntek a szőlők, gyümölcsösök, melyek helyét szántók vették át. Azonban a gyümölcsösök megjelenése egybeesik az előző térképen látottakkal, ha kiterjedésük csökkent is valamivel. Az erdők kiterjedése nem, azonban előfordulásaik megváltoztak, egy-egy kisebb erdőfoltot is jelez a térkép dombtetői pozícióban, mely a II. katonai felmérés térképén nem figyelhető meg.

1. ábra: Művelési ágak megoszlása

1940-44-es topográfiai térképén kivehető, hogy a hegy északi részére kezd behatolni az erdő. A szőlőterületek kiterjedése nagymértékben nem változik, míg a szántóké valamelyest nő, melyek már a lankásabb domboldalban felhagyott szőlők helyét foglalják el. Az eddigiekhez képest az egyik legnagyobb területarányt ekkor érik el (43%). Az egyes parcellákat fasorok, facsoportok választják le, azonban a gyümölcsösök mennyisége kicsi, mindössze 13%.

1951-es légifelvétel a topográfiai térképhez hasonló állapotokat szemléltet. Élesen kirajzolódnak rajta a különféle parcellák szélei, ekkor még az egész hegy élt. A domb tetején nyújtózkodnak a szántók, közrefogva a tölgyerdőt, körülöttük pedig szőlők futnak le a domboldalon. Elszórtan találunk csak egy-egy erdőfoltot, gyümölcsösöt. Itt azonban már szembeötlő a felhagyott parcellákon kezdődő cserjésedés.

1955-ös légifelvételen még inkább szembeötlő a hegyre jellemző heterogenitás. Jól elkülöníthetők a szántók, szőlők, gyümölcsösök szélei. Ami az előző felvételtől különbözik, az a fás területek zártabbá válása, kiterjedésének növekedése.

1963-as légifotón látható, hogy a településtől távolabban fekvő területek művelése lassacskán elmarad, tovább növekszik a felhagyott területek nagysága, ahol aztán halad előre a szukcesszió.

1977-es légifelvétel nagy változásokat mutat. A hegy északi részén fekvő parcellákat sorra felhagyták, emiatt cserjésedni kezdett és terjed az akác, mely a környező telepítésekből származik. Déli részein még művelt területeket találni.

1985-89-es topográfiai térképen, az előző felvételhez hasonlóan a művelt területek eltűntek. A táj nagyon felszabdaldódott. Látszik, hogy a régi szőlők helyét már sok helyen parlagok, erdők, akácok uralják. A gyepek aránya 37%-ra emelkedett, a többi tájhasználati kategória rovására.

2005-ös FÖMI légifotón nagyrészt felhagyott területeket találni, a határok összemosódnak. Az akácok nagy területeket foglaltak el (54%). Összefüggő cserjések jöttek létre, folyamatosan nyomva össze a száraz gyepeket, melyek kiterjedése 29%-kal csökkent (1. ábra).

Értékelés

Az 1950-60-as években Pócs Tamás végzett kutatásokat többek közt Bezeréd területén is, ahol az általunk megtalált 16 védett faj közül munkájában kettőt jelöl (Biró *et al.* 2012). Legértékesebb terület az „*Első domb*”-nak nevezett folt, ahol a hat védett növényfaj található nagy egyedszámban, valamint a „*Második domb*” a több, mint 400 tövet számláló leánykőkörcsin állománnyal, illetve a Zalai-dombság ezen részén igen ritka (Óvári Miklós szóbeli közlése) fekete kökörcsin jelenléte miatt.

A II. katonai felmérés idejétől fogva az 1940-44-es évekig a szőlő (kb. 30%), szántó (30-43%), gyümölcsös (15-30%) és erdő (12 % alatt) művelési ágak arányának viszonylagos stabilitása, változatlansága jellemezte a Bezerédi-hegyet, majd az 1950-es évek után indult meg egy nagyobb horderejű változás, melynek eredményeként napjainkban az erdő (54%) és gyepek (29%) művelési ág a meghatározó.

A kaszálók, gyümölcsösök, gesztenyések fontos szerepet töltek be a tájban. Nagy kiterjedésű foltokat képeztek, habár a 20. század közepétől fogva a művelés elhagyása egyre jellemzőbbé vált. Az 1940-44-es évek körül a gyümölcsösök kiterjedése csökkent a szántóterületek nöttek. A gyepek tájhasználati kategória az 1980-as évek közepén 37%-ra nőtt, miközben 40 évvel előtte nem jelöltek egyáltalán ilyen területeket. A gyepek területe a szántók, szőlők rovására nőtt meg, ami összefügghet a kollektivizálással: a helyi lakosság által végzett kisparcellás szántóföldi művelés háttérbe szorult 1985-89-es topográfiai térkép elkülöníti a gyepeket a gyümölcsösöktől, ugyanakkor a gyepek egy részét ekkor még a gyümölcsösökhöz hasonlóan kaszálónak használhatták. Egy részük egykori gyümölcsösök helyén is található. Azonban a megjelenő gyepek jó része parlag, mely a művelés felhagyásának fokozódását jelzik. Ennek a változás eredményeként mára a művelt parcellákat cserjésedő, magaskórósodó foltok váltották le.

Védett növényeket a hegy déli részein találtunk, ahol a legnagyobb és leghosszabb ideig volt összefüggő gyümölcsös, gesztenyés a hegyoldalban, mely védelmet jelentett a növényfajok számára, s ahonnan visszatelepültek a szőlők helyén kialakult parlagokra. Fajgazdag gyepek, sztyepprétek alakultak ki, ahogy az hazánk számos részére jellemző (Illyés-Böloni 2007, Mravcsik *et al.* 2009).

A szőlők, gyümölcsösök felhagyása értékes gyepterületeket eredményezett, de napjainkban a hagyományos gazdálkodás eltűnésével a fajgazdag élőhelyek is eltűnőben vannak. Hagyományos tájhasználati mód megőrzése és természetvédelmi kezelésként való folytatásával lehet megőrizni sztyepprétejeink védett és ritka növényeit.

Felhasznált irodalom

- Bencze G. (1832 in 1986): Zala megye leírása a reformkorban. - Zalai Gyűjtemény 23. sz., Zalaegerszeg, 95 pp.
- Biró É – Óvári M. – Varga A. – Bódis J. (2012): A Vergyálomi szőlőhegy (Zala megye) tájtörténete és florisztikai értékei. - *Természetvédelmi Közlemények 18*, in press
- Böloni J. - Molnár Zs. - Kun A. - Biró M. (2007): Általános Nemzeti Élőhely-osztályozási Rendszer (Á-NÉR 2007). - Kézirat, MTA ÖBKI, Vácrátót, 184 pp.
- Borhidi A. - Sánta A. (szerk.) (1999): Vörös Könyv Magyarország növénytársulásairól 2. - TermészetBÚVÁR Alapítvány Kiadó, Budapest
- Garadnai J. (2003): A Tokaji-hegy természetföldrajzának, tájhasználatának és vegetációjának áttekintése. - *MÉTA-túrafüzetek I.*, Vácrátót.
- Égető M. (2001): Szőlőművelés és borászat. In.: Paládi-Kovács A. (szerk): Magyar Néprajz II., Gazdálkodás. Akadémia Kiadó, Budapest, pp: 527-596.
- Hóbor J. (1998): Zala megye kézikönyve I. - Ceba Kiadó, Budapest, pp: 407--410.
- Hudák K. - Horváth B. (2003-2004): Koncepció kidolgozása a szőlőhegyek táji értékelésének egységesítéséhez. - Tanulmány. In: Környezetállapot Értékelés Program
- Károlyi Á. - Pócs T. (1968): Délnyugat-Dunántúl flórája I., - *Acta Acad. Pedagog. Agriensis*, **6**: 329—390.
- Kovács M. (1985): A Sár-hegy növénytársulásai. - *Fol. hist.-nat. Mus.Matr.*, Suppl.I.pp. 47--62.
- Malatinszky Á. (2004): Botanikai értékek és tájgazdálkodási formák kapcsolata a Putnoki-dombságban. - *Tájökológiai lapok*, **2(1)**: 65--76.
- Mesterházy A. (2008): Zalaapáti-hát. In: Király G., Molnár Zs., Böloni J., Csiky J. & Vojtkó A. (szerk): Magyarország földrajzi kistájainak növényzete. - MTA ÖBKI. Vácrátót, p.111.
- Mravcsik Z. - Harnos K. - Malatinszky Á. (2009): Felhagyott szőlők botanikai és tájtörténeti vizsgálatai az Északi-Cserhátban. - *Tájökológiai lapok*, **7(2)**: 473--484.
- Pálfi D. (2007): Szőlészeti és borászati hagyományok Zala megyében. - Zalai Borút Egyesület, Zalaszentgrót.
- Pócs T. (1954): Levélben közölt adatok, cédulakatalógusának adatai (1950-1968) In: Kovács J. A. (2005): Délnyugat-Dunántúl flórája VIII. (Egyszikűek). Károlyi Árpád florisztikai cédulakatalógusa alapján – *Kanitzia* **13**: 125-275.
- Pozder M. (1985): A Sár-hegy és szőlői. - *Fol. hist.-nat. Mus. Matr.*, Suppl. I. pp. 63--72.

V. Sipos J. - Varga Z. (2003): A Pannóniai Régióban előforduló közösségi jelentőségű élőhelytípusok kódjai, növénytársulástani értelmezése és jellemző állategyüttese. – Debrecen (kézirat)